

У статті здійснено спробу розкрити історію та просторову поведінку традиційного українського оберегу на матеріалі обрядової лексики подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя. Досліджено вербальні засоби родинних обрядів говірок подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя як складника лексико-семантичної системи української діалектної мови, показано стан диференціації трьох діалектів за матеріалами лексики традиційних обрядів.

Ключові слова: діалект, говір, обряд, обрядова лексика, весільна лексика, номінація родильного обряду, похвальний обряд.

The article makes an attempt of analysis of the history and space behaviour of the traditional Ukrainian talisman on the material of the domestic ceremony vocabulary of podilsko-bukovynsko-nadnistriansky boundary. The description of nomination units of domestic ceremonies in the manner of speaking of podilsko-bukovynsko-nadnistriansky boundary as a constituent of the lexical semantic system of the Ukrainian dialectal language is carried out. The condition of differentiation of the three dialects on the materials of the traditional ceremony vocabulary is shown.

Key words: dialect, patois, ceremony, ceremonial vocabulary, wedding vocabulary, nomination of maternity ceremony, funeral ceremony.

Ганна Краєвська
(Вінниця)

УДК 811. 161. 2. 276. 6 (477. 4)

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДАННЯ ПРОГРАМИ ВИВЧЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТРАДИЦІЙНИХ НАРОДНИХ РЕМЕСЕЛ

Мовознавці неодноразово наголошують на необхідності системного вивчення лексичного рівня, тому сьогодні актуальним є дослідження лексики за тематичними групами. Основою здійснення системного аналізу тематичної групи лексики (далі – ТГЛ) у говірках є детальний питальник, що дасть змогу зафіксувати та комплексно представити номінативні одиниці.

З-поміж інших мовних рівнів лексика найшвидше реагує на зміни, що відбуваються в суспільстві. Не є винятком мова традиційних народних ремесел (деревообробка, ковальство, каменярство), яка слугує дзеркалом технологічних змін, розвитку виробництва, загального прогресу, тому постає необхідність вивчення цієї сфери. Аналіз наявних програм для збирання діалектного мовлення засвідчив, що є небагато праць, які охоплюють блоки питань для фіксації лексики ремесел. Це дослідження Т. П. Терновської (ковальство) [6], Й. О. Дзєндзелівського [2], М. В. Никончука (дерев'яний транспорт – стельмаство) [5]. Проте не існує жодного питальника для комплексного запису лексики традиційних народних ремесел українців.

Є чимало різних типів питальників. Одні питальники спрямовані на запис матеріалу всіх мовних рівнів («Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови» (автори: Б. Ларін, 1948 р.; Б. Ларін, Ф. Жилко, В. Ільїн, П. Лисенко, 1949 р.) [7, с. 501], інші передбачають вивчення лише якогось одного рівня («Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови» Й. Дзєндзелівського [2]). Питальник може бути зорієнтований на збирання мовного матеріалу з усього мовного континууму («Програма для збирання діалектичних одмін української мови» К. Михальчука, Є. Тимченка, 1909 р. [7, с. 501]) чи окремого регіону («Програма-питальник для збирання матеріалів до крайового словника української мови Одещини», 1959 р. [7, с. 501]; «Програма-питальник до лексичного атласу Правобережного Полісся» М. Никончука, 2012 р. [3]). Є питальники, що присвячені вивченню однієї групи лексики («Інструктивна програма з питальником для збирання лексики тваринництва» В. Куриленка, 1978 р. [7, с. 501]; «Методичні вказівки і матеріали для діалектологічної практики», укладач Н. П. Дейниченко, 1979 р. [1] – питальник зорієнтований на фіксацію зоологічної лексики; «Питальник для збирання ботанічної лексики» О. Малахівської [3]; «Програма для збирання лексики живої природи» О. Цимбала [8]). Особливу групу становлять питальники для

багатомовних атласів – регіональних («Загальнокарпатський діалектологічний атлас»), сім'ї мов («Загальнослов'янський лінгвістичний атлас»), континентального («Лінгвістичний атлас Європи») [7, с. 501].

У статті здійснено спробу представити модель програми-питальника для фіксації термінології традиційних народних ремесел.

Лише чітка уява про специфіку сфери народного виробництва дасть змогу укласти питальник, що забезпечить представлення ТГЛ як складного системного утворення. Тому для створення детального питальника потрібно ознайомитися з особливостями ремесел: інструментами, технологіями, процесами, матеріалами та виробами.

Питальник укладено з урахуванням сегментації позамовного простору. Для аналізу обрано лексику деревообробних ремесел, ковальства, плетіння та каменярства, тому й питальник побудовано за тематичним принципом «Теслярство», «Столярство», «Бондарство», «Стельмаство», «Ковальство», «Плетіння» та «Каменярство». Кожен із блоків питань містить частини: «назви ремесла», «майстер», «локус», «інструменти», «процеси», «матеріал», «вироби та їхні деталі, конструкції». Програма зорієнтована на фіксацію найменувань ремесел; майстрів, їхніх помічників, найближчого родинного оточення; місця, де працює майстер; назв інструментів, їхніх деталей, конструктивних відмінностей; процесів використання інструментів; видів матеріалу, який використовують для виготовлення виробів; матеріалу, що залишається після закінчення процесу; найменування виробів, їхніх частин. Отже, питальник охоплює чимало понять, що виходять за межі народних ремесел. Він зорієнтований на запис говіркового мовлення, моделюючи максимально точно той чи той вид ремесла, та складається з 906 питань, із підпунктами – 1305. Блок питань «Теслярство. Столярство» охоплює 346 питань, «Бондарство» – 94 питання, «Стельмаство» – 106, «Плетіння» – 113, «Ковальство» – 130, «Каменярство» – 117 питань.

Для виявлення системних відношень у лексиці питання та їхні підпункти оформлено на основі диференційних ознак об'єктів, що дасть змогу виявити гіпо-гіпонімічні та гіперо-гіпонімічні відношення. Наведемо приклади пунктів питальника:

Робітник, який розпилює колоду на дошки вручну: робітник, що перебуває зверху колоди, робітник, що перебуває внизу.

Дерев'яна ручка: лопати, вил, весла, сапи, мітли, інших знарядь.

Сани: великі сани; легкі сани на копилах; сани, у яких полозки з дерева, викопаного з коренем; сани з короткими і грубими полозами; довгі вантажні сани; сани для перевезення лісу; короткі сани, що парою утворюють транспортний комплект; низькі й широкі сани без сидіння; сани з коробом; сани з обшитим коробом для перевезення сипких речовин; маленькі сани на одного коня; дитячі сани.

Деталізація в питальнику частин предмета спрямована на з'ясування дихотомічних відношень. Ілюстрацією цього є пункти питальника:

Верхня робоча частина ковадла : Нижня частина ковадла.

Конусна частина ковадла, яка служить для згинання та розгинання заготовок : Тупа частина ковадла.

Тупа частина молотка : Загострена частина молотка.

Чимало пунктів питальника сприяє встановленню семантичної структури лексем:

Значення кобилиця: а) кобила, самиця жеребця; б) козла, колода на чотирьох похилих ніжках, яку використовують у парі з іншою як підставка для чого-небудь; в) козла для розпилювання колод на дошки вручну; г) дерев'яний станок із підйомним пристроєм для затискання невеликих деталей під час їхньої обробки; д) горизонтальний хрест на доріжці, місточку, що повертається на стовпчику; е) обрубок дерева, на який натягують шкіру для обчищення міздрі; є) балка у вітряку, у яку впирається верхнім кінцем веретено шестерні; ж) комаха коник; з) гойдалка.

Значення клепач: а) молоток; б) мантачка для коси; в) обмовник, пустомолот, базікало; г) клепальник, робітник, який з'єднує окремі частини в ціле за допомогою заклепок;

д) коваль; е) ковадло; є) бабка (коваделко), на якій вирівнюють леза молотком; ж) стукачка; з) дрібна розмінна монета.

Значення довбешка: а) довбня; клепочка; бовдур, телепень; праник; калатало, стукалка.

Значення кліщі: а) обценьки; б) інструмент коваля для захоплення і тримання розпеченого металу, що нагадує обценьки з подовженими ручками; в) дерев'яний овал у хомуті; г) клішні рака.

Значення токарня: а) токарний верстат; б) майстерня токаря; в) верстат для обточування маточини колеса.

Значення цап: а) самець кози; б) пристрій, на якому ріжуть дерево; в) гра.

Метою останніх питань кожного блоку є запис текстів культурологічного змісту, що дає змогу простежити функціонування лексики ремесел, її стилістичне навантаження.

Проте застосування такого питальника могло б бути малоефективним, якби цьому не передувало з'ясування населених пунктів регіону, де функціонують ремесла, та можна було б записати народну термінологію відповідної галузі. Для цього були опрацьовані регіональні етнографічні праці різних періодів. У деяких матеріалах автори не тільки описали промисли, але й представили географію народних ремесел. Етнографічна та краєзнавча література дозволила змалювати карту обстеження населених пунктів, у яких функціонують (чи були поширені в минулому) традиційні ремесла. Проведені експедиції, метою яких був запис термінології народних ремесел, довели ефективність такої методики – вузькоспеціальна лексика може функціонувати тільки за наявності відповідних ремесел у регіоні.

Використання питальника в діалектологічних експедиціях, які здійснювалися упродовж 2007 – 2009 рр. у 66 населених пунктах Центрального Поділля, дало змогу зробити такі висновки:

– порівняно із питальником, який є ідеальною моделлю, ступінь збереження лексики ТГ невисокий. У говірках мінімально представлені номінативні одиниці на позначення реалій плетіння, каменотесного промислу, видів санного транспорту та їхніх деталей. Нерегулярно репрезентовані терміни на позначення реалій бондарства, стельмаства. Спостереження над лексикою традиційних народних ремесел показало, що найкраще в центральноподільських говірках збереглася термінологія деревообробки, а саме теслярства, столярства;

– спостережено непослідовну реалізацію понять. Між планом змісту та планом вираження – лексемою – часто спостерігається асиметрія: одиниця плану вираження може співвідноситися з кількома одиницями плану змісту і навпаки – одиниця плану змісту може мати кілька засобів вираження (синонімія). Засвідчено побутування лексем без конкретного співвіднесення з денотативною сферою та навпаки – реалія залишається деномінованою;

– підпункти питань, спрямовані на виявлення семантичної структури, дали змогу з'ясувати, що одна лексема в говірці може бути відома в 9 значеннях: ¹бабка 'брусок, на якому клепають косу', 'ковальський міх', 'невеликий загострений металевий штир, який вставляють в ковадло' (термінологія ковальства), 'деталь токарного верстата', 'тупий бік столярського молотка', 'дерев'яний молоток', 'грабки коси' (термінологія деревообробки), 'подорожник' (рослина), 'ритуальна страва з макаронів' (кулінарна терміносистема); ²вухо 'ручка цебра', 'отвір в обусі сокири'; ³зуби 'загострені виступи на полотні пилки', 'металеві кілочки, які вставляють у валок грабель' (деревообробна термінологія);

– питання, пов'язані із суміжними ідеографічними сферами, уможливили з'ясування особливостей дериваційних зв'язків, мотивації. Дериваційний зв'язок між агентивами, локативами та назвами ремесла простежується в усіх ТГЛ деревообробки; назвами інструментів та процесів їхнього використання ТГЛ «теслярство», «столярство». Іноді виникають дериваційні зв'язки між назвами виробів та агентивами; інструментами та агентивами. Виявлено спільні ідеографічні зони: для деревообробних ремесел – матеріал, чимало інструментів, процесів, що зумовлює наявність зон семантичної ідентичності ТГЛ «теслярство», «столярство», «бондарство», «стельмаство». Існують зони взаємодії

термінології деревообробки з лексикою ТГЛ «харчування», «будівництво», «ковальство», «каменярство», «токарство», «хатне начиння», «транспорт», анатомічною, метрологічною, ботанічною терміносистемами, назвами предметів побуту. Компоненти ТГЛ деревообробки по-різному взаємодіють із мікрогрупами суміжних ТГЛ – одним характерні зони семантичної ідентичності: ботанічна термінологія та ЛСГ «матеріал» деревообробних ремесел; ЛСГ «вироби та їхні деталі, конструкції» ТГЛ «столярство» та сегменти ТГЛ «хатне начиння»; ЛСГ «вироби та їхні деталі, конструкції» ТГЛ «стельмаство» та компоненти ТГЛ «транспорт»; ЛСГ «вироби та їхні деталі, конструкції» ТГЛ «теслярство» та мікрогрупи ТГЛ «будівництво» тощо; іншим – дериваційні зв'язки: компоненти ТГЛ «харчування» та метрологічної термінології → назви дерев'яного посуду ТГЛ «бондарство»; сегменти анатомічної термінології → назви інструментів та виробів ТГЛ «столярство», «бондарство» тощо;

– побудова питань за диференційними ознаками сприяє з'ясуванню відношень, у яких перебуває лексика. Гіпо-гіпонімічні відношення формуються без наявності видової назви: *драч'юна* : *пилограма* 'місце, де здійснюють розпилювання колоди на дошки вручну' : 'місце, де здійснюють розпилювання колоди на дошки механічним способом'. Гіперо-гіпонімічні відношення представлені на прикладі лексеми *віз*, яка є гіперонімом до *будя* 'циганський критий віз', *бочка* 'віз для перевезення води', *бестарка* 'віз для перевезення зерна', *гарба* 'віз із глибоким невшалюваним ящиком для перевезення снопів, соломи', *розвора* 'віз для перевезення дощок'; термін *пліт'ух* 'майстер, що виготовляє плетені вироби', є гіперонімом до термінів *кошин'кар* 'майстер, що виготовляє кошики', *корзин:ик* 'майстер, що виготовляє корзини', *лап'т'ожник* 'майстер, що виготовляє лапті';

– питання, спрямовані на фіксацію номенів на позначення предметів, які перебувають у певному протиставленні, репрезентують дихотомічні відношення лексем: *фано* : *чоло* 'гострий бік молотка' : 'тупий бік молотка', *в'іст'рак* : *п'лоске* 'конусна частина ковадла' : 'тупа частина ковадла'; *зеркало* : *п'ідошва* 'верхня лицьова частина ковадла' : 'нижня частина ковадла' тощо.

Крім того, укладений питальник дав змогу зафіксувати лічилки, порівняння, прислів'я, приказки та тексти, пов'язані із традиційними народними ремеслами: *Ой по'зичу п'луга / ой по'зичу боро'ни / чоло'в'іка не по'зичу / 'Боже ме'не боро'ни //; об'дерти йак 'липку; 'ликов'і тво'її слова; 'ликом п'ід'ишта.*

Б'і'йак (лічилка-мірялка)

'добрий ден' / 'добре здо'ро'їа / ку'ди їдеш / у л'іс / по шо / по 'дерево / по йа'ке / по гра'бове / на шчо / на б'і'йак//

Отже, системне дослідження лексики може здійснюватися за умови детальної фіксації мовних одиниць у говірці. Запорукою цього є чітко структурований питальник, що максимально репрезентує певну ідеографічну сферу, охоплює питання із суміжних галузей, спрямований на запис текстів, у яких можна було б простежити функціонування номінативних одиниць.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дейниченко Н. П. Методичні вказівки і матеріали для діалектологічної практики / [уклад. Н. П. Дейниченко]. – Суми, 1979. – 49 с.
2. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови / Йосип Олексійович Дзендзелівський. – К. : Наукова думка, 1987. – 131 с.
3. Малахівська О. Питальник як інструмент дослідження діалектної лексики / О. Малахівська // Діалектна мова : сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф. Т. Жилка. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (5-7 березня 2008 р., Київ). – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 120–122.
4. Никончук М. В. Програма-питальник до лексичного атласу Правобережного Полісся / [Підгот. до вид. Г. І. Гримашевич]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – 80 с.
5. Никончук М. В. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов / В. М. Никончук, О. М. Никончук. – К. : Наукова думка, 1990. – 291 с.
6. Терновська Т. П. Ковальська лексика українських говірок : Матеріали до «Лексичного атласу української мови» / Т. П. Терновська // Український діалектологічний збірник. – К., 1997. – С. 399–425.
7. Українська мова. Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О.О., Заблок М.П. та ін. – 3-є вид. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 501.

8. Цимбал О. Із досвіду укладання програми для вивчення номінації явищ живої природи / О. Цимбал // Діалектна мова : сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф. Т. Жилка. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (5-7 березня 2008 р., Київ). – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 206–209.

Статтю присвячено висвітленню структури питальника для вивчення термінології традиційних народних ремесел. Наведено типові питання програми опитування. Зауважено, що ефективність фіксації лексики залежить від інформаційної повноти та системності питальника.

Ключові слова: питальник, ТГЛ, традиційні народні ремесла.

The article is devoted to the structure of a questionnaire for studying the terminology of traditional folk crafts. The typical questionnaire items have been demonstrated. It has been noted that the effectiveness of vocabulary fixation depends on consistency and density of a questionnaire.

Key words: questionnaire, TGL, traditional folk crafts.

Валентина Леснова
(Луганськ)

УДК 811.161.2'28

СКЛАДНІ СЛОВА ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ОЦІНКИ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Сутність лінгвістичної категорії оцінки, специфіку її реалізації в різножанрових текстах, мовні засоби вираження оцінки на матеріалі різних мов вивчають такі українські й російські лінгвісти, як Н. Д. Арутюнова, О. Л. Бессонова, В. М. Богуславський, Н. І. Бойко, О. М. Вольф, Т. А. Космеда, Н. О. Лук'янова, Т. В. Маркелова, О. М. Островська, У. В. Соловій, В. М. Телія, В. А. Чабаненко, Л. Б. Шутак та ін. Категорію оцінки здебільшого розглядають у її зв'язках з категоріями емотивності та експресивності, що є цілком умотивованим: „Оскільки категорія оцінності пов'язана з відображенням у мові окремих фрагментів концептуальної картини світу через призму власного „я”, цей компонент дуже часто супроводжується емоціями, почуттями” [3, с. 156].

Діалектне мовлення за ступенем експресивної насиченості й емоційності дуже часто перевищує літературне мовлення, оскільки, побутуючи в усній формі й не підлягаючи кодифікації, дає значно більший простір для прояву тих чи тих емоцій носіям діалекту. У діалектній системі зосереджено максимальний набір засобів експресивно-оцінного вираження, властивий кожній особистості. „Експресивна лексика в говорах утворюється внаслідок словотворчих і семантичних процесів і підтримується такими тенденціями, як прагнення діалектного мовлення до образності, експресивності, синонімії, вираження соціально вагомої оцінки явищ мовними засобами” [7, с. 63–64].

Водночас особливостям вираження зазначеної категорії оцінки в діалектному мовленні приділено недостатню увагу вітчизняних дослідників, чим і зумовлено актуальність пропонованої статті.

Експресивно-емоційну оцінку в діалектному мовленні може бути виражено на всіх рівнях: фонетичному, словотвірному, лексичному, фразеологічному, синтаксичному. На думку дослідників, експресивність „найвищою мірою властива словотвору [...] є цілий ряд ... способів словотвору, призначених для формування слів, основне призначення яких – слугувати меті експресивізації мовлення” [5, с. 109]. Як зауважує І. О. Голубовська, „розвиненість емоційно-оцінного словотвору в українській мові має не лише типологічне, а й етнопсихологічне пояснення: емоційність розглядається як позитивне явище” [4, с. 28].

Одним із виразних емоційно-оцінних засобів у діалектному мовленні є композити, які, як зазначає В. А. Чабаненко, „становлять особливий функціонально-стилістичний прошарок української загальнонародної лексики” [12, с. 17].

Мета пропонованої статті – дослідити композитні утворення як засіб вираження оцінки в українських говірках. Сформульована мета зумовлює необхідність розв'язати такі